

STÁTNÍ KAPITALISMUS

Petr Kužel

Úvod

Lev Trockij se kdysi vyjádřil, že pojem státní kapitalismus „má tu výhodu, že nikdo pořádně neví, co znamená“.¹ Je pravdou, že tento pojem se objevuje v různých myšlenkových i politických tradicích a v těchto tradicích je pojmán velmi různě, takže podat jeho jednoznačnou definici v pravém slova smyslu nelze. Je nicméně možné představit, jak s tímto pojmem pracovali jednotliví autoři.

V nejobecnější rovině lze říci, že státní kapitalismus označuje společenské zřízení, kde jsou zachovány (byť třeba v modifikované podobě) kapitalistické principy produkce, tedy že platí zákon hodnoty, pracovní síla je zbožím, roste produkce produkčních prostředků na úkor růstu produkce spotřebních předmětů, produkční proces i výsledek produkce je odcizen bezprostředním producentům apod. Zároveň (podle různých pojetí) produkční prostředky společnosti jsou buď přímo vlastněny státem, nebo jsou jím ovládány či přinejmenším stát výrazně zasahuje do produkčního procesu. Pojem státní kapitalismus je zřejmě nejvýrazněji spojen s marxistickou myšlenkovou tradicí, objevuje se však i v myšlenkových a politických hnutích tak různorodých jako anarchismus,² italský fašismus,³ anarcho-kapitalismus,⁴ libertariánský socialismus či anarchosyndikalismus⁵ a výčet by bylo možno samozřejmě rozšířit.

¹ Lev Davidovič Trockij, *Zrazená revoluce* (Brno: Doplněk, 1995), s. 211.

² Například anarchistka Emma Goldmanová použila výraz „státní kapitalismus“ pro označení systému v SSSR ve svém článku „V Rusku není komunismus“ z roku 1935: „Sovětské Rusko, to musí být nyní zřejmé, je politicky absolutním despotismem a ekonomicky tou nejhlupejší

Jelikož není možné charakterizovat užití tohoto pojmu v tak širokém spektru nejrůznějších směrů, omezíme se na jeho charakteristiku v rámci marxistické tradice, z níž tento pojem vzešel a v níž byl také nejpodrobněji teoreticky rozpracován. Samozřejmě i zde se zaměříme pouze na některé přístupy a autory, jejichž výčet si nijak neklade nárok na úplnost, nýbrž chce spíše napomoci základní orientaci.

Pojem státní kapitalismus má v marxistické tradici v nejobecnější rovině dva významy. Jednak označuje limitní a nejzazší fázi vývoje kapitalistické produkce, jednak u některých marxistických teoretiků označuje společenský systém panující v někdejších SSSR a v zemích východního bloku. Oba tyto významy jsou samozřejmě propojené a teoretici užívající pojem státní kapitalismus tím zároveň v mnoha případech chtějí říci, že systém v tehdejších SSSR představuje nejzazší mez kapitalistického systému produkce, případně třídní společnosti vůbec.

Karl Marx

První zmíněný významový aspekt pojmu státní kapitalismus je spojován již s Marxem, byť sám Marx tento pojem nepoužil. (Zřejmě první výskyt tohoto pojmu se objevuje u Wilhelma Liebknechta v roce 1896.⁶) V *Kapitálu* však Marx rozebírá určité tendence a mezní stavy kapitalistické ekonomie, pro které se *teprve později* vžil označení státní kapitalismus.⁷ Marx v daných pasážích rozebírá jednak funkci „státního kapitálu“, kdy

formou státního kapitalismu.“ Dostupné online <http://theanarchistlibrary.org/library/emma-goldman-there-is-no-communism-in-russia> [přístup 15. 8. 2018].

³ Mussolini například píše, že moderní kapitalismus „směřuje neúprosně ke státnímu kapitalismu“, který charakterizuje jako zřízení, kde soukromé společnosti řídí produkci pod supervizí státu. Viz Benito Mussolini, „Address to the National Corporative Council (14 November 1933)“, in Jeffrey Thompson Schnapp (ed.), *A Primer of Italian Fascism* (Lincoln, Neb.; London: University of Nebraska Press, 2000), s. 154–172.

⁴ Jeden z hlavních představitelů anarchokapitalismu Murray Rothbard používá pojem státní kapitalismus de facto synonymně s pojmem státně monopolní kapitalismus a označuje jím zřízení či fázi kapitalismu, kdy stát provádí výrazné zásahy do tržního prostředí v zájmu velkého byznysu a neguje tak tržní kapitalismus.

⁵ Noam Chomsky, který se hlásí k anarchosyndikalismu, označuje pojmem „státní kapitalismus“ ekonomiku, jaká například existuje ve Spojených státech, kdy dochází k určitému propojení zájmu státu a velkých korporací a fungování kapitalismu je do značné míry závislé na výrazné podpoře a intervenci státu. Srov. např.: Noam Chomsky interviewed by Vaios Triantafyllou, „Socialism in an Age of Reaction“, *Jacobin*, December 13, 2016. Dostupné online <https://chomsky.info/20161213-2/> [přístup 15. 8. 2018]

⁶ „Nikdo nebojoval proti státnímu socialismu více než já, němečtí socialisté; nikdo neukázal zřetelněji než já, že státní socialismus je ve skutečnosti státním kapitalismem!“ Wilhelm Liebknecht, „Our Recent Congress“, in *Justice*, 15. srpna 1896, s. 4; 29. srpna 1896, s. 4. (dostupné online <https://www.marxists.org/archive/liebknecht-w/1896/08/our-congress.htm> [přístup 1. 8. 2018])

⁷ Není proto přesné, připisuje-li např. Egon Bondy a jiní autoři sám tento pojem již Marxovi: „Marx napsal, že kapitalismus, když nebude politicky zabrzděn ve svém přirozeném vývoji, dospěje do stadia takové koncentrace kapitálu, že všeobecným vlastníkem všeho bohatství na planetě bude

vlády používají „produktivní námezdní práce“, a plní tedy „funkci průmyslových kapitalistů“,⁸ jednak rozebírá v souvislosti s tendencí koncentrace, akumulace a centralizace kapitálu otázku „nejzazší hranice centralizace“, které by se dosáhlo, „v tom okamžiku, kdy by všechny společenský kapitál byl spojen buď v rukou jediného kapitalisty, nebo jediné společnosti kapitalistů“.⁹ V souvislosti s monopolizací a rozvojem akciových společností Marx uvádí, že kapitál „nabývá tu přímo formy společenského kapitálu (kapitálu přímo sdružených individuí) v protikladu k soukromému kapitálu, a jeho podniky vystupují jako společenské podniky v protikladu k soukromým podnikům. Je to překonání kapitálu jako soukromého vlastnictví v rámci samého kapitalistického způsobu výroby. [...] Je to výsledek nejvyššího rozvoje kapitalistické výroby. [...] Je to překonání kapitalistického způsobu výroby v rámci samého kapitalistického způsobu výroby“, které „tedy vyžaduje zasahování státu“.¹⁰ Pro Marxe není tento limitní stav kapitalistické koncentrace kapitálu dlouhodobě udržitelný, nýbrž představuje pro něj pouze „přechodnou formu mezi kapitalistickým způsobem výroby a způsobem sdruženým“.¹¹

Friedrich Engels

Obdobně se vyjadřuje i Engels ve známé části *Anti-Dühringu*, pro něž „přeměna velkých výrobních a spojovacích podniků v akciové společnosti a státní vlastnictví ukazuje, že pro tento účel [tj. „spravování moderních výrobních sil“] je buržoazie postradatelná“, neboť „všechny společenské funkce kapitalistovy [tj. zejm. organizace a řízení produkce] obstarávají dnes placení zaměstnanci“¹² (dnešním slovníkem: manažeři). Jak píše Engels dále, tato „přeměna v akciové společnosti, ani přeměna ve státní vlastnictví nezbavuje výrobní síly vlastnosti kapitálu“, neboť „moderní stát, ať už má jakoukoli formu, je v podstatě kapitalistický stroj, stát kapitalistů, pomyslný celkový kapitalista. Čím víc výrobních sil přebírá do svého vlastnictví, tím víc se stává skutečným celkovým kapitalistou, tím víc občanů vykořisťuje. Dělníci zůstávají námezdními dělníky, prole-

úzká skupinka, která vytvoří cosi, co Marx, protože před 150 lety neměl k dispozici moderní terminologii, nazval státním kapitalismem. Ale charakterizoval to jako stav, v němž vládne úzká oligarchie, úzká mocenská skupina.“ Zdenko Pavelka, „Bondy o globalizaci“ [rozhovor s Egonem Bondym], Literární týdeník SALON, 6. ledna 2000 (dostupné online <http://egonbondy.info/31-rozhovory/38-pavelka-zdenko-bondy-o-globalizaci/Rozhovory> [přístup 1. 8. 2018]).

⁸ Karel Marx, *Kapitál II* (Praha: SNPL), s. 109.

⁹ Karel Marx, *Kapitál I* (Praha: SNPL 1953), s. 661.

¹⁰ Karel Marx, *Kapitál III-1* (Praha, SNPL 1955), s. 458–460.

¹¹ Marx, *Kapitál III-1*, s. 462. Někteří teoretici právem tvrdili, že Marxova analýza je v tomto bodě chybná, jelikož nepředpokládal relativní životnost a stabilitu státního kapitalismu, resp. zřízení, které se tak později označovalo.

¹² Srov. Friedrich Engels, „Anti-Dühring“, in *MES 20* (Praha, Svoboda 1966), s. 276. Podobně v dopise Augustu Bebelovi z 16. května 1882, in: *MES 35*, (Praha: Svoboda 1971), s. 365: „[...] akciové společnosti podaly důkaz, jak velice je zbytečný buržoa jako takový, když celou správu vedou placení úředníci“.

táři. Kapitálový vztah není zrušen, naopak je nanejvýš vyhrocen.“ Proto pro Engelse, stejně jako pro většinu marxistů, „státní vlastnictví výrobních prostředků není řešením konfliktu“, ale nanejvýš předpokladem, „formálním prostředkem, nástrojem řešení“.¹³

Distinkce mezi společenským a státním vlastnictvím je tak pro Marxe s Engelsem do jisté míry analogická distinkci mezi socialismem a tím, co se později označuje jako „státní kapitalismus“. Státní kapitalismus a zestátnění podle nich umožňuje (vytváří podmínky) pro přechod k socialismu, ale není sám ještě socialismem, jelikož zachovává „kapitálový vztah“, kdy dělníci zůstávají proletáři a jsou vykořisťováni státem. Tento aspekt se stal výchozím bodem kritiky pozdějších marxistů, kteří režimy východního bloku označovali za státní kapitalismus.

*

Jak jsme zmínili, Marx s Engelsem tematizovali tendenci zvyšující se role trustů a kapitalistických států v hospodářství. Tímto směrem se ubírala i analýza např. Rudolfa Hilferdinga (*Finanční kapitál*, 1910), Leninova práce *Imperialismus jako nejvyšší stadium kapitalismu* (1916) či Bucharinova práce *Imperialismus a světová ekonomie* (1915), v níž Bucharin přímo píše, že všechny sektory národní produkce jsou přímo ovládány či řízeny státem, a označuje tuto novou fázi ve vývoji kapitalismu za „státní kapitalismus“.¹⁴

Není náhodou, že poslední dvě jmenované práce vznikly během první světové války, která tendenci k etatizaci hospodářství v kapitalistických zemích výrazně urychlila. Se vznikem nového režimu v Rusku, kde byl dekretem z 28. června 1918 zestátněn průmysl,¹⁵ se tato tendence projevila ještě výrazněji. Tyto události samozřejmě vedly k dalšímu rozvoji debat o „státním kapitalismu“.

¹³ Bedřich Engels, „Anti-Dühring“, in MES 20, s. 276. Podobně například Hilferding a řada dalších marxistů: „Finanční kapitál tím, že zespolečňuje výrobu, neobyčejně usnadňuje odstranění kapitalismu“ a „vytváří poslední organizační předpoklady socialismu“. Rudolf Hilferding, *Finanční kapitál. Studie o nejnovější fázi ve vývoji kapitalismu* (Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1961), s. 454.

¹⁴ Nikolai Bukharine, *Imperialism and World Economy* (London: Martin Lawrence Limited, [1929]), s. 158–159. Bucharin vychází velkou měrou z Hilferdingova *Finančního kapitálu* a stejně jako on dochází k tomu, že vývoj světového kapitalismu směřuje ke státně kapitalistickým trustům, kdy stát si fakticky přivlastňuje elita finančního kapitálu. Na rozdíl od Hilferdinga, který byl v podstatě reformista, však z tohoto trendu vyvozuje, že parlamentní cesta sociální demokracie je tím uzavřena, a že je proto třeba opustit reformismus sociální demokracie.

¹⁵ Později v listopadu 1918 byl v Rusku podřízen státu i veškerý vnitřní a zahraniční trh. Jak nicméně zdůrazňuje například Kenneth J. Tarbuck, ze strany bolševiků původně „neexistovaly žádné bezprostřední snahy zestátnit průmysl, byť zde byla výrazná kampaň za rozšíření dělnické kontroly, tj. dohled na vlastníky a manažery ze strany řadových dělníků.“ Bolševikům šlo spíše o stabilizaci na „existující vlastnické základně“. K radikálním požadavkům docházelo zdola, kdy dělníci spontánně, mimo zásahy státu, zabírali továrny a rolníci si rozdělávali půdu. Tyto kroky byly sice později schváleny sovětskou vládou, ale bylo to „spíše uznání hotových faktů, nad nimiž měla malou nebo žádnou kontrolu“. Postoj bolševiků se radikálně změnil až v létě 1918, kdy za

Nikolaj Bucharin

Jedním z těch, kdo se v letech bezprostředně po první světové válce velmi podrobně otázkou státního kapitalismu i nadále zabývali, byl již zmiňovaný Nikolaj Bucharin, a to ve své práci *Ekonomika přechodného období* z roku 1920. Podle něj je státní kapitalismus „logickým i historickým dovršením vztahů, které se objevují ve finančním kapitalismu a které kulminují právě ve státním kapitalismu“.¹⁶ Jeho hlavním organizačním principem je „podřízení všech ekonomických (a nejen ekonomických) organizací buržoazie jejich státu.“¹⁷ To má podle Bucharina za následek „sjednocení politické a ekonomické moci buržoazie“, kdy stát přestává být „pouhým dohlížitelem na proces vykořisťování a stává se přímým vykořisťujícím kolektivním kapitalistou“.¹⁸ Vytvořením státního kapitalismu překonávají kapitalistické státy podle Bucharina anarchii výroby a posouvají se k plánované ekonomice,¹⁹ byť je zachována zbožní výroba i produkce nadhodnoty, která ve státním kapitalismu mění podle Bucharina pouze svou *formu*.²⁰

Je třeba říci, že celkově hodnotí Bucharin tento systém státního kapitalismu jako efektivnější a stabilnější²¹ než systém drobných ekonomických subjektů a jejich soutěžení. Existence systému státního kapitalismu je pro něj „empirickým důkazem možnosti vybudování komunismu“.²² Ten samozřejmě nijak se státním kapitalismem neztotožňuje a rovněž ani tehdejší zřízení v Sovětském svazu nepovažuje za státní kapitalismus, nýbrž naopak za jeho „antitezi“.²³ Stát, kterému je ve státním kapitalismu podřízena ekonomická a politická moc, je podle něj (v souladu s tradiční marxistickou poučkou) naopak třeba „rozbít“.²⁴

Bucharin psal svou knihu v době, kdy v Rusku již dochází jednak k centralizaci hospodářství a ke znárodnování, jednak k podřízení dělnické kontroly státní moci a ke znovuzavedení kapitalistické organizace práce, kdy námezdní pracující jsou podřízeni

situace občanské války a hrozby další německé intervence bylo potřeba konsolidovat a centralizovat průmyslovou výrobu. Tarbuck, Kenneth J., „Editor's Introduction“, in Nikolai Bukharin, *The Politics and Economics of the Transition Period*, transl. Oliver Field (London, Boston and Henley: Routledge & Kegan Paul: 1979), s. 6–7.

¹⁶ Bukharin, *The Politics and Economics of the Transition Period*, s. 76.

¹⁷ *Ibid.*, s. 75

¹⁸ *Ibid.*, s. 76.

¹⁹ *Ibid.*, s. 74.

²⁰ *Ibid.*, s. 75.

²¹ *Ibid.*, s. 77.

²² *Ibid.*, s. 96. „Jestliže kapitalismus je dostatečně ‚zralý‘ pro státní kapitalismus, pak je i dostatečně zralý pro budování komunismu“. *Ibid.*

²³ *Ibid.*, s. 106.

²⁴ „S destrukcí diktatury buržoazie a ustanovením proletářské organizace jsou tyto [tj. státněkapitalistické] administrativní aparáty rovněž zničeny.“ Bukharin, *The Politics and Economics of the Transition Period*, s. 105.

nikoli sice kapitalistovi, nýbrž státem dosazovaným ředitelům a jsou zbaveni veškeré možnosti řídit, spravovat či kontrolovat produkci. Ačkoli Bucharin klade státní kapitalismus a zřízení v Rusku do protikladu, přesto uznává, že „je jasné, že to, co pracující třída formálně potřebuje, je stejná metoda, jakou buržoazie užívala v epoše státního kapitalismu“. A tato metoda organizace, jak pokračuje Bucharin dále, „spočívá na podřízení všech pracovních organizací nejširší organizaci, tj. státní organizaci pracující třídy, sovětskému státu proletariátu.“²⁵

Karl Kautsky

Skutečnost, že k organizaci produkce je v Rusku využívána ona „stejná metoda“, vede některé marxistické autory k názoru, že tamější systém se vlastně nijak neliší od státního kapitalismu a že naopak je státním kapitalismem. Jedním z prvních, kdo to říkal zcela otevřeně, byl Karl Kautsky, který již v práci *Terorismus a komunismus* z roku 1919 píše o vzniku státního kapitalismu v Rusku a dává toto zřízení do souvislosti se vznikem nové vládnoucí třídy. Uvádí, že v Rusku se „průmyslový kapitalismus stal ze soukromého kapitalismu státním kapitalismem“, došlo ke splynutí „státní a kapitalistické byrokracie v jedno těleso“, což je podle Kautského „konečný výsledek velkého sociálního převratu, který přinesl bolševismus“ a který ústí v to, že „nahrazení demokracie libovolným panstvím dělnických rad [...] stává se nyní libovolným panstvím nové byrokracie“.²⁶ U Kautského se nicméně hlubší teoretické zpracování „státního kapitalismu“ neobjevuje.

Vladimir Iljič Lenin

S pojmem „státní kapitalismus“ se setkáváme rovněž u Lenina, a to již v textu „Hrozící katastrofa a jak jí čelit“ ze září 1917 či v textu „Hlavní úkol našich dní. – O ‚levém‘ dětinství a maloměšťáctví“ z roku 1918. Lenin reaguje na výtky, že v Rusku nevzniká socialismus, ale státní kapitalismus, a poněkud překvapivě tato tvrzení fakticky potvr-

²⁵ Bukharin, *The Politics and Economics of the Transition Period*, s. 106. Od státního kapitalismu se Rusko podle Bucharina lišilo především tím, že tato metoda produkce neslouží ke zvyšování zisku kapitalistů. Motivem sovětské produkce není zvyšování zisků, nýbrž uspokojení potřeb pracujících. Pracující jsou také podle Bucharina organizátorem a vykonavatelem této produkce prostřednictvím „nejvyšší a všezahrnující organizace – státního aparátu“. Tak se podle Bucharina „systém státního kapitalismu dialekticky proměňuje ve svou vlastní antitezi: státní strukturu [náležející] pracujícím – socialismus.“ *Ibid.*

²⁶ Karl Kautský, *Terorismus a komunismus*, přel. J. Uher (Praha: Ústřední dělnické knihkupectví, 1921), s. 119. „Nová byrokracie“ je podle Kautského novou vládnoucí třídou v Rusku a v Rusku tak vznikla „nová třídní společnost“. Kautský zde rozlišuje tři třídy: „Nejnižší zahrnuje bývalé ‚buržoá‘, kapitalisty, maloměšťáky, inteligenty, pokud jsou opozičního smýšlení“, druhou třídou, kterou Kautský označuje jako střední třídu, je „námezdné dělnictvo“, „vládnoucí třídou je již zmiňovaná byrokracie“. *Ibid.*, s. 118.

zuje a obhajuje zavedení státního kapitalismu v Rusku jako progresivní krok směřující k překonání zaostalosti Ruska.²⁷ Rozlišuje v tomto textu několik v Rusku existujících společensko-ekonomických forem: „1) patriarchální, tj. do značné míry naturální rolnické hospodářství; 2) zbožní malovýroba (sem patří většina těch rolníků, kteří prodávají obilí); 3) soukromohospodářský kapitalismus; 4) státní kapitalismus; 5) socialismus.“²⁸ Lenin proti „levým komunistům“, kteří „vytahují strašáka ‚státního kapitalismu‘“²⁹ (tedy tvrdí, že v Rusku vzniká nikoli socialismus, ale státní kapitalismus), argumentuje, že skutečně vzniká státní kapitalismus, nicméně dodává, že v danou chvíli nejde o boj mezi státním kapitalismem a socialismem, nýbrž mezi státním kapitalismem a socialismem na jedné straně a prvními třemi socio-ekonomickými formami na straně druhé.³⁰ Státní kapitalismus považuje přirozeně za progresivnější formu než ony první tři jmenované a za fázi, která socialismus bezprostředně předchází, která je víceméně nutná a která umožní v budoucnu Rusku přechod k socialismu. Státní kapitalismus je podle něj dokonce „práh“ socialismu.³¹

K problému státního kapitalismu se Lenin (a ostatní bolševici) vrací zejména v souvislosti se zavedením Nové hospodářské politiky (NEP) v roce 1921, která rehabilituje některé kapitalistické principy organizace ekonomiky. Především v textech „O naturální dani“³² a v „Referátu o taktice KSR“. Zde také otevřeně hovoří o vytváření státního ka-

²⁷ „Státní kapitalismus by byl proti nynějšímu stavu v naší Sovětské republice *krokem kupředu*. Kdyby byl u nás asi tak na půl roku zaveden státní kapitalismus, byl by to obrovský úspěch a nejistější záruka, že za rok se socialismus u nás nadobro upevní...“ Vladimír Iljič Lenin, „Hlavní úkol našich dní. – O ‚levém‘ dětinství a maloměšťáctví“, in *Spisy* 27 (Praha: Nakladatelství politické literatury, 1962), s. 330.

²⁸ *Ibid.*, s. 331–332.

²⁹ *Ibid.*, s. 331

³⁰ „Zde nebojuje státní kapitalismus proti socialismu, nýbrž maloburžoazie plus soukromohospodářský kapitalismus bojují společně, bok po boku, jak proti státnímu kapitalismu, tak proti socialismu.“ *Ibid.*, s. 332.

³¹ „Státně monopolistický kapitalismus ve státě opravdu revolučně demokratickém nevyhnutelně nutně znamená krok, ba kroky k socialismu! [...] Neboť socialismus není nic jiného než nejbližší krok kupředu od státně kapitalistického monopolu. Nebo jinými slovy: socialismus není nic jiného než státně kapitalistický monopol, jenž byl *přeměněn, aby sloužil všemu lidu*, a proto *přestal* být kapitalistickým monopoem. [...] státně monopolistický kapitalismus je nejuplněnější *materiální* přípravou socialismu, je to *práh*, je to ten stupeň žebříku dějin, mezi nímž (stupínkem) a stupínkem nazývaným socialismus *žádné mezistupně nejsou*.“ Vladimír Iljič Lenin, „Hrozící katastrofa a jak jí čelit“, in *Spisy* 25 (Praha: SNPL, 1956), s. 368–369.

³² Vladimír Iljič Lenin, „O naturální dani (význam nové politiky a její podmínky)“, in *Spisy* 32 (Praha: SNPL 1955), s. 341–380. „Jestliže v Německu ještě otálí se ‚vzplanutím‘, je naším úkolem *učit se* státnímu kapitalismu od Němců, *co nejudlovněji* jej přejímat [...]. V Rusku nyní převládá právě maloburžoazní kapitalismus, od kterého vede *jedna a táž cesta* jak ke státnímu velkokapitalismu, tak k socialismu.“ *Ibid.*, s. 347.

pitalismu v Rusku, poukazuje ovšem na rozdíl mezi státním kapitalismem v zemích, kde „moc patří kapitálu“, a státním kapitalismem „v proletářském státě“.³³

„Leví komunisté“

Ze strany tzv. ruských „levých komunistů“ se dále objevuje kritika, že Rusko je státně kapitalistická země, která však k socialismu nijak nespěje. Dochází podle nich naopak k rozvoji kapitalistických vztahů a ke zbavování možností přímé kontroly ze strany dělníků.³⁴ Podobné kritiky se rovněž objevují ze strany menševiků uprchnuvších do exilu (např. Fjodor Iljič Dan) či mezi německými³⁵ či italskými marxisty. V Itálii zastával tezi, že SSSR je kapitalistická země, Amadeo Bordiga, zakladatel Italské komunistické strany. Podle Bordigy je specifikem ruského zřízení to, že je společností přechodu ke kapitalismu. Ruský kapitalismus nejen že nepřekonal kapitalistické kategorie a zákony, ale ani jich plně nedosáhl. Jeho specifikem je, že kapitalismus zde nedosáhl plného rozvoje. Napětí a střet, které se objevovaly v ruském zřízení, nebyly střetem mezi socialismem a kapitalismem, ale mezi kapitalismem a předkapitalistickými formami. Tento stav vycházel podle Bordigy z periferního postavení Ruska vzhledem k jádru kapitalistických zemí. „V době, kdy by tam světový kapitalismus jinak nedovolil vzestup kapitalistického výrobního způsobu a dal by přednost využívání málo rozvinutých oblastí k získávání surovin, levné práce a tak dále, bylo Rusko příkladem právě takové oblasti, která si prostřednictvím extrémních metod státního protekcionismu a intervence zajistila ekonomický rozvoj, a tak zabránila tomu, aby jí bylo na světovém trhu přiděleno periferní postavení. A právě tato úloha bolševiků coby vymahačů kapitalistického rozvoje vysvětluje, proč se SSSR stal vzorem pro elity v bývalých koloniálních či jinak méně rozvinutých zemích.“³⁶ Podle Bordigy tak „ekonomický proces, který probíhá na

³³ „Naturální daň znamená samozřejmě svobodu obchodu. Rolník má po zaplacení naturální daně právo volně směňovat zbylou část svého obilí. Tato svoboda směny znamená svobodu kapitalismu. Říkáme to otevřeně a zdůrazňujeme to. Naprosto se tím netajíme. Bylo by to s námi špatné, kdybychom si usmyslili to tajit. Svoboda obchodu znamená svobodu kapitalismu, zároveň však jeho novou formu. To znamená, že do jisté míry znova vytváříme kapitalismus. Děláme to naprosto otevřeně. Je to státní kapitalismus. Ale státní kapitalismus ve společnosti, kde moc patří kapitálu, a státní kapitalismus v proletářském státě jsou dva různé pojmy. V kapitalistickém státě státní kapitalismus znamená, že ho stát uznává a že ho kontroluje ve prospěch buržoazie a proti proletariátu. V proletářském státě se děje totéž ve prospěch dělnické třídy za tím účelem, aby se mohla udržet proti stále ještě silné buržoazii a aby mohla proti ní bojovat.“ Vladimír Iljič Lenin, „Referát o taktice KSR, 5. července [1921]“, in *Spisy* 32 (Praha: SNPL 1955), s. 511.

³⁴ Vzniklo několik skupin, které formulovaly tuto kritiku: „Dělnická pravda“ soustředěná kolem Bogdanova, „Dělnická skupina“ soustředěná kolem Mjasnikova a další.

³⁵ Srov. např. Otto Rühle. Jeho pozice byla přijata německou levicí v *Tezích o bolševismu*.

³⁶ „Čím byl SSSR? Příspěvek k teorii deformace hodnoty za státního kapitalismu – Díl III.“ Dostupné online <https://kknihovna.wordpress.com/2012/02/12/cim-byl-sssr-prispevek-k-teorii-deformace-hodnoty-za-statniho-kapitalismu-dil-iii/> [přístup 15. 8. 2018].

teritoriu ruského svazu, lze v podstatě definovat jako implantaci kapitalistického výrobního způsobu v jeho nejmodernější podobě a nejnovějšími technickými prostředky do zemí, které jsou zaostalé, rurální, feudální a asijsko-orientální“.³⁷

Bordiga tak nepovažoval kapitalismus v Rusku za nějakou progresivnější formu kapitalismu. Smyslem státní politiky v Rusku je fakticky zrychlit a umožnit *kapitalistický* rozvoj, který ale nedosáhl úrovně liberálního kapitalismu ve vyspělých zemích. Státní despotismus v Rusku slouží podle něj právě tomuto kapitalistickému rozvoji. Bordigův přístup umožňuje tematizovat zhroucení SSSR a jeho přechod k liberálnímu kapitalismu lépe než ty teorie státního kapitalismu, které jej navzdory kritičnosti nakonec považovaly za progresivnější formu kapitalismu, a měly proto obtíže teoreticky vysvětlit jeho zhroucení a jeho přechod k tržnímu kapitalismu.

Friedrich Pollock

Ke skutečnému rozvoji teoretických koncepcí, jež by charakterizovaly SSSR jako státněkapitalistické zřízení a teoreticky rozvíjely pojem státní kapitalismus, dochází však až o několik let později.

Jedním z prvních, ne-li vůbec první, kdo představil ucelenou teorii státního kapitalismu, byl Friedrich Pollock, nejprve ve studii z roku 1932 „Současná situace kapitalismu a vyhlídky nového ekonomicky plánovaného řádu“, později ve studii „Státní kapitalismus: jeho možnosti a limity“ z roku 1941. Z roku 1941 je i článek R. Dunajevské „Sovětský svaz je kapitalistická země“.³⁸ V druhé polovině čtyřicátých let přibyli k teoretikům státního kapitalismu např. Manuel Fernandez Grandizo (píšící pod pseudonymem „G. Munis“)³⁹ či francouzský surrealistický básník Benjamin Péret (píšící pod pseudonymem „Peralta“).⁴⁰ Ve čtyřicátých letech tematizoval státněkapitalistický charakter SSSR v řadě svých článků rovněž C. L. R. James, jenž své názory později shrnul v knize *Státní kapitalismus a světová revoluce*.⁴¹ Politicky velmi vlivnou analýzu SSSR jako státně kapitalistické země formuloval Tony Cliff v knize *Podstata stalinského Ruska*

³⁷ Citováno dle: „Čím byl SSSR? Příspěvek k teorii deformace hodnoty za státního kapitalismu – Díl III.“

³⁸ Raya Dunayevskaya, „The Union of Soviet Republics is a Capitalist Society“, in Raya Dunayevskaya, *Russia: From Proletarian Revolution to State-Capitalist Counter-Revolution. Selected writings*, ed. Eugene Gogol, Franklin Dmitryev (Leiden, Boston: Brill, 2017), s. 207–213. V kapitole „The Development of State-Capitalist Theory in the 1940s“ jsou přetištěny i její další studie ze čtyřicátých let, v nichž Dunajevská svou analýzu SSSR jako státněkapitalistické země dále rozvíjela: „An Analysis of Russian Economy“, „Labor and Society“, „Is Russia Part of the Collectivist Epoch of Society?“, „A New Revision of Marxian Economics“, „The Nature of the Russian Economy“.

³⁹ G. Munis [Manuel Fernandez Grandizo], *Les révolutionnaires devant la Russie et le stalinisme mondial* (Ed. Révolución, Mexico 1946).

⁴⁰ Srov. Peralta [Benjamin Péret], *Le Manifeste des exégètes* (Ed. Révolución, Mexico 1946), s. 3–9.

⁴¹ C. L. R. James, *State Capitalism and World Revolution* (Chicago: Charles Kerr, 1950).

v roce 1948.⁴² (Kniha pak byla vydána v rozšířené verzi ještě několikrát pod různými názvy: v roce 1955 pod názvem *Stalinské Rusko: Marxistická analýza*,⁴³ v roce 1964 pod názvem *Rusko: Marxistická analýza* a v roce 1974 pod názvem *Státní kapitalismus v Rusku*. V českém prostředí zastával názor, že SSSR a země východního bloku jsou státním kapitalismem, např. Egon Bondy v knize *Pracovní analýza* z roku 1969.⁴⁴ Ze současných autorů zmiňme např. Moishe Postona či Gáspára Miklóse Tamáse. Na některé výše zmíněné teoretické přístupy se stručně podíváme blíže. Začněme tím, jak pojem „státní kapitalismus“ charakterizoval Friedrich Pollock.

Pollock se ve své studii zabýval tématem přechodu od liberálního či tržního kapitalismu k monopolnímu či státnímu kapitalismu. Tato otázka zároveň souvisela s revizí tradiční Marxovy či Engelsovy představy přechodu tržního kapitalismu v socialismus (bez mezičlánku státního kapitalismu jako specifického společenského uspořádání). Podle Pollocka velká hospodářská krize, která si vynutila významné zasahování státu, ukázala, že liberální fáze kapitalismu dospívá ke svému konci. Podle Pollocka kapitalismus může přežít pouze tehdy, když přijme plánovanou ekonomiku. To mu podle něj umožní překonat ekonomické krize a umožní mu konsolidovat kapitalistický systém.⁴⁵ Systém státního plánování podle něj může mít dvě základní formy: První formou je státněkaptalistické plánování typu, který popsal Hilferding, kdy monopoly a kartely ovládají trhy, přičemž kapitalistický systém produkce je zachován. Druhý model spočívá na kolektivním vlastnictví produkčních prostředků jako v Sovětském svazu. Oba modely nahrazují podle Pollocka tržní ekonomiku ekonomickým plánováním.

Tento bod a teorii státního kapitalismu vůbec Pollock rozvíjí ve svém článku z roku 1941 „Státní kapitalismus: jeho možnosti a limity“.⁴⁶ Nejprve se v abstraktní rovině zabývá povahou státního kapitalismu, jehož prvky je podle něj možno spatřovat v Evropě a v určitém stupni v Americe.⁴⁷ Proces vzniku státního kapitalismu lze podle Pollocka datovat od konce první světové války, kdy dochází k přeměně kapitalismu soukromých podnikatelů (*private capitalism*) a volného trhu 19. století ve státní kapitalismus (*state capitalism*). Předpokládá, že dochází k zániku kapitalismu volného trhu, a zabývá se otázkou, jaké společenské důsledky s sebou zánik volného trhu pravděpodobně přinese.

⁴² Tony Cliff, *The Nature of Stalinist Russia* (Revolutionary Communist Party 1948). (Dostupné online <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1948/stalruss/index.htm> [přístup 15. 8. 2018]).

⁴³ Dostupné online <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1964/russia/index.htm> [přístup 15. 8. 2018]).

⁴⁴ Egon Bondy, *Pracovní analýza a jiné texty*, ed. P. Kužel (Praha: Filosofia 2017).

⁴⁵ Friedrich Pollock, „Die gegenwertige Lage des Kapitalismus und die Aussichten einer planwirtschaftlichen Neuordnung“, in *Zeitschrift*, 1 (1932), s. 16. Cit dle Douglas Kellner, *Critical Theory, Marxism and Modernity* (Polity Press, Cambridge–Oxford 1989), s. 57.

⁴⁶ Poprvé publikován v *Studies in Philosophy and Social Sciences IX* (1941).

⁴⁷ Friedrich Pollock, „State Capitalism: Its Possibilities and Limitations“, in Andrew Arato, Eike Gebhardt (eds.), *The Essential Frankfurt School Reader* (New York: Continuum, 1982, s. 71).

Zároveň se domnívá, že nemá příliš smysl usilovat o jeho vzkříšení, neboť tato snaha může vést jen k vytvoření cesty pro totalitarismus.⁴⁸

Totalitarismus je přitom podle Pollocka jednou z forem státního kapitalismu (příčemž totalitární formě se podle Pollocka nejvíce blíží systém v národně socialistickém Německu). Druhou formou, kterou Pollock explicitně zmiňuje, je *demokratický státní kapitalismus*.

Jak bylo naznačeno, Pollock státní kapitalismus klade především do protikladu k soukromopodnikatelskému kapitalismu volného trhu (*private capitalism*). Jako protikladný pojem ke kapitalismu volného trhu to není podle něj úplně nejvhodnější pojem, jelikož může sugerovat, že stát je jediným vlastníkem kapitálu, což nemusí být vždy nutně tak. Přesto podle Pollocka vyjadřuje lépe než jiné termíny následující skutečnosti: a) státní kapitalismus následuje po privátním kapitalismu (*private capitalism*); b) stát zajišťuje důležité funkce soukromých kapitalistů; c) zisky z úroků hrají stále významnou úlohu d) a nejedná se o socialismus.⁴⁹

V protikladu k privátnímu kapitalismu se státní kapitalismus vyznačuje několika rysy: Trh již není hlavním mechanismem určujícím společenskou produkci a distribuci. Tento mechanismus je nahrazen přímou kontrolou. Trh je podřízen vládnímu rozhodování. Trh je nahrazen státem, který využívá staré i nové prostředky pro regulaci a rozšiřování produkce a pro zajištění mechanismu distribuce, včetně pseudotrhu.

V totalitární formě státního kapitalismu je stát nástrojem moci „nové vládnoucí skupiny (*group*)“, do níž Pollock zahrnuje významné představitele průmyslu a obchodu, vyšší vrstvu byrokracie (včetně vojenské) a vedoucí představitele vítězné stranické byrokracie. Kdo nepatří k těmto skupinám, je naopak tím, vůči komu je uplatňována dominance výše jmenovaných skupin.⁵⁰

Jak jsme řekli, podle Pollocka byl klasický tržní kapitalismus fakticky na ústupu od konce 19. století, kdy k němu přispěl rozvoj soukromých monopolů a potřeby ekonomiky vynucující si stále větší státní zásahy, a fakticky podle něj skončil s první světovou válkou, kdy je nahrazován státním kapitalismem.⁵¹ Má-li ovšem být tržní systém nahrazen jinou organizační formou, musí i tento nový systém zajišťovat určité funkce, které vyplývají z dělby práce. Těmito funkcemi je podle Pollocka především koordinace vztahu mezi potřebami a zdroji, řízení produkce a distribuce. Namísto tržního mechanismu zajišťuje tyto funkce plán. Plán rovněž určuje zisk jednotlivých skupin

⁴⁸ „Pokud je naše teze, že dochází ke konci éry kapitalismu volného trhu a vzájemně si konkurujících nezávislých podnikatelů pravdivá, i ten nejudatnější boj o jeho vzkříšení může vést pouze k mrhání energie a nakonec posloužit při připravování cesty pro totalitarismus.“ Pollock, „State Capitalism: Its Possibilities and Limitations“, s. 72.

⁴⁹ *Ibid.*, s. 72.

⁵⁰ *Ibid.*, s. 73.

⁵¹ „Ačkoli před první světovou válkou tržní mechanismus stále fungoval, byl v praxi zdaleka méně než v teorii, monopoly [...] stále více způsobovaly úpadek tržního systému.“ *Ibid.*, s. 75.

v produkčním procesu. Toto „nahrazení ekonomických nástrojů politickými nástroji, které v poslední instanci zajišťují reprodukci ekonomického života, mění charakter celého historického období. Znamená to přechod z dříve převládající ekonomické éry do éry, která je v základu politická.“⁵²

Sám proces přechodu od kapitalismu volného trhu ke kapitalismu státnímu se vyznačuje několika trendy, z nichž Pollock zdůrazňuje následující: řízení produkce a vlastnictví kapitálu jsou od sebe odděleny (spojeno s přechodem k akciovému kapitálu); řízení produkce je zčásti nebo zcela řízeno vládou; kapitalisté (vzhledem k tomu, že již přímo neřídí produkci) jsou redukováni ve své společenské funkci na rentiéry.⁵³ Vzhledem k tomu, že podle Pollocka neplní vlastně žádnou podstatnou společenskou funkci, je podle něj jen otázkou času, jak dlouho je nechá nová vládnoucí třída tuto rentu čerpat. „Z hlediska společenské potřeby tvoří nadbytečnou populaci. V důsledku vysokých dědických daní, kontroly akciových trhů a obecného nepřátelství nové vládnoucí třídy vůči ‚*raffende Kapital*‘ tyto ‚kapitalisté‘ pravděpodobně vymizí.“⁵⁴ Stejně tak podle Pollocka pravděpodobně vymizí i svobodná povolání, střední třídy a drobní podnikatelé. Tyto vrstvy budou pohlceny vysokou koncentrací kapitálu a budou integrovány do produkčního procesu v rámci plánované ekonomiky.⁵⁵

Ta má podle něj několik výhod. „Hlavní výhodou státního kapitalismu oproti kapitalismu privátnímu je, že produkce nezávisí na tom, zdali se najde spotřebitel, který koupí daný produkt za nestabilní tržní cenu, která přináší zisk výrobcí, nýbrž že je možno orientovat produkci přímo na uspokojení potřeb.“⁵⁶

Z dnešního pohledu je ironické, že Pollock zdůrazňuje ekonomickou neefektivnost tržního hospodářství, vypořádává se s námitkami proti plánovanému hospodářství a domnívá se, že plánované hospodářství je z ekonomického pohledu naopak efektivnější a vysoce stabilní.⁵⁷ „Nemůžeme nalézt žádné inherentní ekonomické síly, ‚ekonomické zákony‘ starého či nového typu, které by měly bránit fungování státního kapitalismu. Vládní kontrola produkce a distribuce poskytuje prostředky pro odstranění ekonomických příčin deprese, kumulativních destruktivních procesů, nevyužívání kapitálu a nezaměstnanosti.“⁵⁸ Pollock dodává, že sice existují limity státního kapitalismu, ale

⁵² *Ibid.*, s. 78. „V privátním kapitalismu jsou všechny sociální vztahy zprostředkovány trhem. Lidé se potkávají jako aktéři směnného procesu – jako prodejce a kupující. [...] Ve státním kapitalismu se lidé potkávají jako vládnoucí a ovládaný.“ *Ibid.*

⁵³ *Ibid.*, s. 80.

⁵⁴ *Ibid.*, s. 91.

⁵⁵ *Ibid.*, s. 94.

⁵⁶ *Ibid.*, s. 81.

⁵⁷ „Státní kapitalismus, co se týče produktivity, je nadřazen privátnímu kapitalismu v podmínkách narušení trhu monopoly.“ *Ibid.*, s. 90.

⁵⁸ *Ibid.*, s. 86.

ty vycházejí z přírodních podmínek, a nikoli ze samé struktury dané společnosti.⁵⁹ Vycházejí např. z nedostatku přírodních zdrojů a energie (Pollock uvádí příklad Německa) či nedostatečného množství kvalifikované pracovní síly (příklad SSSR).

Otázkou je, zda státní kapitalismus je schopen zajistit růst životní úrovně, pokud tomu odpovídá expanze ekonomiky. Podle Pollockova názoru tomu tak je pouze v případě, kdy má státní kapitalismus *demokratickou* formu, jelikož v totalitární formě by zvyšování životní úrovně mohlo negativně ohrozit privilegia vládnoucí skupiny vzhledem k tomu, že revoluce se podle Pollocka šíří hlavně mezi vrstvami, které jsou relativně satureované.⁶⁰ „Vládnoucí skupina v totalitárním státě se proto může rozhodnout, z důvodu zajištění vlastní bezpečnosti, že snižování životního standardu a prodlužování namáhavé dřiny je žádoucí. Závod ve zbrojení a zdůrazňování nebezpečí zahraniční ‚agrese‘ se proto zdá být vhodným nástrojem pro udržování nízké životní úrovně a vysokých válečných nákladů, které zajišťují plnou zaměstnanost a zajišťují technologický pokrok.“⁶¹

Otázkou je, co by se stalo, kdyby se státní kapitalismus sjednotil a stal se jedním světovým státem. Pollock se tedy ptá, zda státní kapitalismus může fungovat univerzálně i bez militarismu, tedy když pomine vnější nebezpečí. Podle Pollocka by zřejmě totalitární forma státního kapitalismu nemohla vydržet příliš dlouho, jelikož existence vládnoucí skupiny by v mírové době ztratila svůj důvod. Totalitární státní kapitalismus nemůže akceptovat, píše Pollock, vysokou životní úroveň ani masovou nezaměstnanost. Závěr z toho plyne, že „nemůže přetrvat v podmínkách mírové ekonomiky“.⁶² Zároveň ale demokratický státní kapitalismus a totalitární státní kapitalismus nemohou dlouhodobě koexistovat vedle sebe, aniž by došlo ke konfrontaci. Podle Pollocka musí dojít k jejich střetu.⁶³

Z Pollockových tezí, že totalitární státní kapitalismus nemůže přetrvat v mírové situaci, lze vyvodit následující vývojové možnosti: a) přejde vnitřní dynamikou na demokratickou formu státního kapitalismu; b) prohraje s demokratickým státním kapitalismem a přejde na demokratickou formu státního kapitalismu pod tlakem zvenčí; c) „vytvoří“ vnitřního nepřítele nepřítele; d) podrobí si demokratický státní kapitalismus.

Analogicky se lze ptát na vývojové možnosti demokratického státního kapitalismu. Ten může rovněž a) svou vnitřní dynamikou přejít z demokratické formy na totalitární;

⁵⁹ *Ibid.*, s. 87.

⁶⁰ Podle Pollocka „vládnoucí menšina v totalitárním státě udržuje svoji moc nikoli pouze terorem a atomizací [společnosti], ale prostřednictvím kontroly produkčních prostředků a udržováním ovládané většiny v kompletní duševní závislosti. Masy nemají žádnou možnost tázat se na trvání a ospravedlnění existujícího řádu; ctnosti války vzkvétají a veškerá ‚změkčilost‘, veškeré tužby po individuálním štěstí jsou vykořeněny. Zvýšení životního standardu by mohlo nebezpečně působit proti této politice.“ *Ibid.*, s. 89.

⁶¹ *Ibid.*

⁶² *Ibid.*, s. 90.

⁶³ *Ibid.*, s. 90.

b) prohrát s totalitárním státním kapitalismem a přejít na totalitární v důsledku porážky (pak by se stal totalitární státní kapitalismus celosvětovým jevem a vracela by se původní otázka, zdali může fungovat bez militarismu, či by musel „vymyslet“ nepřítele, a pokud ano, jaký by byl další vývoj tohoto boje, který by se odehrával uvnitř totalitarismu samého); c) třetí eventualitou je, že by demokratická forma státního kapitalismu zvítězila.

Jak jsme řekli výše, státní kapitalismus je pro Pollocka systém z hlediska ekonomické produktivity „nadřazený“ privátnímu kapitalismu⁶⁴ a „trend směrem ke státnímu kapitalismu narůstá“.⁶⁵ Z toho důvodu nejde v současnosti o „volbu mezi totalitárním řízením či návratem ke ‚svobodnému podnikání‘; jde o volbu mezi totalitárním řízením a řízením dobrovolně přijatým lidmi každé země za účelem prospěchu společnosti jako celku“.⁶⁶

Pollockova analýza státního kapitalismu je ojedinělá v tom, že explicitně připouští demokratickou formu státního kapitalismu. Teoretici vycházející z trockistických východisek, s nimiž je koncept státního kapitalismu nejvíce spojen, charakterizují totiž typicky státní kapitalismus jako bytostně totalitární, resp. nedemokratickou formu.

Raya Dunajevská

Jedněmi z prvních, kteří takto pojímali státní kapitalismus, je již zmiňovaná Raya Dunajevská. Její článek „Svaz sovětských socialistických republik je kapitalistická společnost“ je především polemikou s trockistickým teoretikem Maxem Shachtmanem, který označuje SSSR za „byrokratický státní socialismus“. Je ovšem i polemikou s L. Trockým, který odmítá charakterizovat Sovětský svaz jako státní kapitalismus, jelikož skutečnost, že produkční prostředky společnosti byly v SSSR zestátněny, určuje „základ sovětské společnosti“ a jeho charakter nikoli jako kapitalistický, nýbrž jako „proletářský stát“,⁶⁷ (byť zestátnění produkčních prostředků pro Trockého samozřejmě neznamená, že se jedná o socialismus⁶⁸). V politické linii to u obou (Trockého a Shachtmana) vede k přesvědčení, že je třeba bránit Sovětský svaz, jelikož tehdejší jeho zřízení umožní snadnější přechod k socialismu než v případě, že by v SSSR došlo k restauraci kapitalismu.⁶⁹ Článek Dunajevské je vlastně namířen proti této tezi, že je třeba SSSR bránit (svůj článek psala v době platnosti paktu Ribbentrop-Molotov, před německou invazí do SSSR).

⁶⁴ *Ibid.*, s. 90.

⁶⁵ *Ibid.*, s. 91.

⁶⁶ *Ibid.*, s. 93.

⁶⁷ Srov. Trockij, *Zrazená revoluce*, s. 214.

⁶⁸ „Státní vlastnictví se stává socialistickým tou měrou, jakou přestává být státním vlastnictvím.“ *Ibid.*, s. 206.

⁶⁹ V SSSR podle Trockého postačí provést „politickou revoluci“, která „aniž by se dotkla hospodářských základů společnosti, [by] smetla staré vládnoucí skupiny“. Není již potřeba provádět revoluci „sociální“. *Ibid.*, s. 240.

Podle Dunajevské však rozhodujícím faktorem, který určuje povahu dané společnosti, není, zda produkční prostředky jsou soukromé nebo státní, ale zdali jsou produkční prostředky kapitálem, tj. zdali jsou „zabrány a odcizeny přímým výrobcům“. A dodává, že „sovětská vláda zaujímá v rámci celkového ekonomického systému pozici, kterou kapitalisté zaujímají v jednotlivých podnicích“.⁷⁰

Kapitalismus v SSSR se podle Dunajevské projevuje v tom, že produkční proces je odcizen bezprostředním výrobcům, produkce výrobních prostředků roste na úkor rozšiřování spotřeby (podle Marxe je to jeden z typických rysů kapitalismu); roste rezervní armáda nezaměstnaných (roste skrytá nezaměstnanost na pracovištích, kdy lidé začínají předstírat práci.⁷¹ „Nové“ produkční vztahy proto podle ní představují stejné vztahy, které panují v kapitalistických zemích. Z tohoto hlediska není důvod SSSR nijak bránit. Její článek končí zvoláním: „žádnou obranu kapitalistické společnosti existující v Rusku.“⁷²

Podobný závěr zastával i C. L. R. James, který právě s Dunajevskou tvořil ve Workers Party frakci prosazující (právě proti jejímu lídrovi Maxi Shachtmanovi) tezi, že SSSR je státním kapitalismem. Podobná stanoviska byla blížká i Benjaminu Péretovi, který rovněž kriticky reagoval na v rámci trockismu dominantní tezi, že SSSR je „dělnickým státem“ (byť „degenerovaným“).

Benjamin Péret

Péretova studie je kritikou manifestu IV. internacionály, který byl zformulován v dubnu 1946 na jejím přípravném mezinárodním kongresu. Péret nesouhlasí především s hodnocením politického charakteru SSSR, jenž podle něj získal již jednoznačně imperiální charakter,⁷³ je „otevřeně kontrarevoluční“, neboť „z Říjnové revoluce již nic nezůstalo“.⁷⁴

Se změnou charakteru politické povahy došlo podle něj i ke změně povahy a postavení sovětské byrokracie. Byrokracie v SSSR tak již není podle Péreta pouhou privilegovanou vrstvou, nýbrž byrokracie se „pozvedla nad masu jako skutečná třída, jejíž definitivní struktura je dosud v procesu vytváření“, přičemž tato nová třída „uspěla v přivlastňování si veškeré nadhodnoty“.⁷⁵ Tato nová třída si také postupně vytváří nové právo šité jí na míru, kterým legitimizuje svou dominanci.

⁷⁰ Dunayevskaya, „Russia: From Proletarian Revolution to State-Capitalist Counter-Revolution“, s. 210.

⁷¹ Srov. Michael Hauser, „Přehled teorií o povaze SSSR“. (dostupné online http://www.sds.cz/docs/prectete/epubl/mha_ptop.htm [přístup 18. 8. 2018])

⁷² Dunayevskaya, „Russia: From Proletarian Revolution to State-Capitalist Counter-Revolution“, s. 213.

⁷³ Peralta [Benjamin Péret], „Le ‚Manifeste‘ des Exégètes“, s. 3. (dostupné online <https://ligne-sdeforce.wordpress.com/2014/11/17/le-manifeste-des-exegetes-par-peralta-benjamin-peret/> [přístup 1. 8. 2017])

⁷⁴ *Ibid.*, s. 4.

⁷⁵ *Ibid.*, s. 5.

Rozdíl mezi kategoriemi třídy a vrstvy chápe Péret v návaznosti na Trockého tak, že třída (na rozdíl od vrstvy) přichází s historicky novou formou produkce a vlastnických vztahů. Konstituce nové *třídy* je spojena se sociální revolucí, zatímco vrstva se může chopit moci, aniž by došlo k revoluci v sociálních vztazích (tj. zejména v produkčních a vlastnických vztazích). Péret tuto novou formu sociálních vztahů označuje právě pojmem „státní kapitalismus“. Je to sice specifická forma, ale stále nepřestává být formou kapitalistickou a je řízena principy kapitalismu, byť modifikovanými. Explicitně se ve své stati vymezuje vůči Trockého chápání SSSR jako degenerovaného dělnického státu, jelikož SSSR je podle něj degenerovaný již natolik, že na něm nic dělnického již nezůstalo.⁷⁶ Dodává, že země východní Evropy by musely být, nahlíženo touto optikou, „ještě degenerovanější než SSSR sám“.⁷⁷

Jak bylo řečeno, v SSSR vznikla podle Péreta nová vládnoucí třída. O její progresivnosti ovšem pochybuje. Byrokracie „nebude moci nikdy sehrát progresivní úlohu v následujícím období, poněvadž [...] se zařazuje na světové buržoazie.“⁷⁸ SSSR se tak podle Péreta integruje do kapitalistického řádu a nemá již zájem na jeho zničení. To dokumentuje Péret jednak některými postupy sovětské zahraniční politiky (španělská válka, pakt s Hitlerem, zabránění baltských zemí atd.), jednak postupy ve vnitřní politice (moskevské procesy apod.).

To vše podle Péreta znamená, že ze SSSR se stala imperiální velmoc a že její zahraniční politika se nijak zásadně neliší od imperiální politiky jiných velmocí. Proto se také bude sovětská byrokracie snažit „rozdrtit jakékoli revoluční hnutí, pokud by představovala nebezpečí pro buržoazii, a tedy i pro samotnou [sovětskou] byrokracii“.⁷⁹ Stalinismus proto nelze podle Péreta chápat jako „pravcovou tendenci v rámci dělnického hnutí“, nýbrž „jako vykonavatele ruské kontrarevoluce ve všech zemích“.⁸⁰ Stalinismus, resp. zřízení v SSSR je proto podle Péreta „nejlepším a nejurputnějším obráncem kapitalistického státu.“⁸¹ Stejně jako v případě Dunajevské či Jamese zastává pozici, že nemá za této situace smysl bránit SSSR.⁸²

⁷⁶ Trockij v roce 1936 o této možnosti uvažuje, zatím, tj. v roce 1936, k ní však podle něj nedošlo: „Výrobní prostředky patří státu. Stát jako by však ‚patřil‘ byrokracii. Kdyby se tyto dosud čerstvé vztahy upevnily, legalizovaly a staly se normou, ať již za odporu nebo vůbec bez odporu pracujících, vedly by nakonec k úplné likvidaci vymožeností proletářské revoluce. Ale tato domněnka je ještě předčasná.“ Trockij, *Zrazená revoluce*, s. 214.

⁷⁷ Peralta [Benjamin Péret], „Le ‚Manifeste‘ des Exégètes“, s. 9.

⁷⁸ *Ibid.*, s. 6.

⁷⁹ *Ibid.*, s. 7.

⁸⁰ *Ibid.*, s. 13.

⁸¹ *Ibid.*, s. 13.

⁸² „IV. Internacionála nebude schopna splnit své revoluční poslání, pokud neopustí svůj dřívější názor, že je třeba bránit SSSR, a nenahradí jej politikou nelítostného boje proti stalinismu a jeho

Tony Cliff

V rámci trockismu jsou zřejmě politicky nejuživnější kritikou SSSR jako státně kapitalistického zřízení práce Tonyho Cliffa, zejm. jeho kniha *Státní kapitalismus v Rusku*. Cliff v ní ukazuje, že zestátněné výrobní prostředky mají charakter kapitálu a že přinejmenším od první pětiletky (1928–1932) je zřízení v SSSR státním kapitalismem, neboť zde platí tytéž ekonomické zákonitosti jako v monopolním kapitalismu, včetně zákona o tendenci ke klesající míře zisku či k podřízení spotřeby potřebám akumulace.⁸³ V obou případech (jak v monopolním, tak státním kapitalismu) sice podle něj dochází k porušení zákona hodnoty, jak ale uvádí Cliff dále, toto částečné narušení zákona hodnoty neosvobozuje ekonomiku od jeho působení, ale naopak „ekonomika jako celek je mu podřízena v ještě větší míře“. Rozdíl spočívá „pouze ve formě, v jaké se projevuje“.⁸⁴ I při státní regulaci cen (která narušuje působení zákona hodnoty) podle Cliffa „stále přetrvává antagonismus mezi námezdní prací a kapitálem a stále je produkována nadhodnota, která se přeměňuje v kapitál“.⁸⁵ Podle Cliffa Trockij podhodnotil význam mezinárodní konkurence, která na mezinárodním poli podřizuje SSSR (a jeho výrobu) zákonu hodnoty. Pod tlakem ze zahraničí musel SSSR provést zrychlenou prvotní akumulaci kapitálu a zbavit také pracující zbytků kontroly nad produkčním procesem. V rovině politické „Cliffova teorie počítala s tím, že v SSSR a jeho satelitech budou narůstat třídní rozpory a časem vzplanou spontánní třídní boje. [...] V dělnických nepokojích a stávkách v NDR v roce 1953, v Maďarsku 1956, v Polsku v letech 1956, 1970 a 1980 spatřoval potvrzení své teorie.“⁸⁶

Mao Ce-tung

Zcela jinou tradici, která považuje Sovětský svaz za státní kapitalismus, představuje kritika Mao Ce-tunga a na něj navazujících autorů, kteří se hlásí k maoismu. Mao klade vznik státního kapitalismu v Rusku až do Chruščovova období. Až toto období

komplikům. [...] Je třeba demaskovat klam o ‚znárodnění‘ [nationalisation] a zemědělské ‚reformě‘ a rozvíjet bratrství mezi okupanty a okupovanými a jasně říci, že jedni ani druhí nemají již vůbec bránit Rusko, ale naopak že jej mají zničit ze stejného důvodu jako každý jiný kapitalistický stát, ať už se v něm agenti Kremlu podílejí na vládě, či nikoli.“ *Ibid.*, s. 20–21.

⁸³ Cliff ukazuje na základě statistik, že k tomuto podřízení začalo docházet až v době první pětiletky. Viz Tony Cliff, „The subordination of consumption to accumulation – the subordination of the workers to the means of production“, in *State Capitalism in Russia* (dostupné online <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1955/statecap/ch01-s2.htm#s7> [přístup 18. 9. 2018])

⁸⁴ Tony Cliff, *State Capitalism in Russia* (dostupné online <https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1955/statecap/ch05.htm> [přístup 3. 8. 2018]).

⁸⁵ *Ibid.*

⁸⁶ Michael Hauser, „Přehled teorií o povaze SSSR“ (dostupné online http://www.sds.cz/docs/prectete/epubl/mha_ptop.htm [přístup 3. 8. 2018]).

podle Maa přineslo vznik „byrokraticko-kompradorské buržoazie byrokratů a manažerů“ a restauraci kapitalismu v SSSR, kdy tato „byrokraticko-kompradorská buržoazie ukradla pracujícím lidem vlastnictví, které jim původně náleželo“, a vytvořila „systém bezohledného vykořisťování pod dohledem byrokraticko-kompradorského kapitálu.“⁸⁷

Egon Bondy

V českém prostředí navazuje na Maovu kritiku SSSR jako státněkapitalistické země Egon Bondy v knize *Pracovní analýza*. Státní kapitalismus zde charakterizuje jako zřízení, kde „nominální soukromé vlastnictví výrobních prostředků přestává být eo ipso základem příslušnosti k vládnoucí třídě, která začíná dostávat zcela nový profil, a proces vrcholí tam, kde výrobní prostředky jsou nominálně převedeny do státního či ‚společenského‘ vlastnictví, ale je jimi disponováno nikoli bezprostředními výrobci, nýbrž úzkou vládnoucí oligarchií, která dokonce ani nemusí být dědičná.“ Klíčem k určení charakteru takové společnosti je podle Bondyho „míra, v níž je nebo není disponováno výrobními prostředky a výrobním produktem v rukou bezprostředních výrobců.“⁸⁸ Ke státnímu kapitalismu konverguje podle Bondyho i monopolní kapitalismus na Západě a oba systémy tak nejsou v základu podle něj protikladné. Oba přitom mají podle Bondyho (podobně jako podle Pollocka) „daleko bohatší a daleko dynamičtější (a případně i efektivnější) využitelné možnosti, jak vést ekonomiku, než měl původní kapitalismus volného trhu“.⁸⁹ Bondy si klade stejně jako Pollock otázku, jestli je státní kapitalismus možný a udržitelný bez vnějšího nepřítele. Dochází k závěru, že i kdyby se oba systémy (to, co Pollock nazývá demokratickým a totalitárním státním kapitalismem) integrovaly a rozšířily na celý svět, nebude odstraněn jejich základní antagonismus vlastní kapitalistickému systému jako takovému. Neuvádí nicméně explicitně, zda by tato forma mohla či nemohla být dlouhodobě udržitelná a být relativně stabilní.⁹⁰ V knize *Neuspořádaná samomluva* z roku 1984 své přesvědčení, že by SSSR a země východního bloku byly státním kapitalismem, reviduje.

Ve své novější analýze především zdůrazňuje, že v novém hospodářském systému „chybí hospodaření pro zisk“ a je „potlačena funkce zboží“ a „tržní vztahy“. Vládnoucí třída, která podle něj „není státně kapitalistickou vládnoucí třídou, nýbrž vládnoucí třídou nového typu“, pokládá za „zásadně nepřípustnou převahu kapitalistických momentů v ekonomice“. Rovněž pracovní síla „není v novém hospodářském systému tak jednoznačně zbožím jako za kapitalismu (a to i za eventuálního státního kapita-

⁸⁷ Mao Ce-tung, *The Polemic on the General Line of the International Communist Movement* (Peking: Foreign Languages Press, 1965), s. 154–155.

⁸⁸ Egon Bondy, *Pracovní analýza a jiné texty*, ed. P. Kužel (Praha: Filosofia, 2017), s. 83.

⁸⁹ *Ibid.*, s. 77

⁹⁰ *Ibid.*, s. 74–84.

lismu)“, jelikož její cena není určena nabídkou a poptávkou, ale je zvolena v podstatě nahodile. To vede Bondyho k tomu, že nový hospodářský způsob není „ani kapitalistický a ani státně kapitalistický“, nýbrž se jedná o „nový výrobní způsob“.⁹¹ Oproti kapitalistickému produkčnímu způsobu je v tomto novém výrobním způsobu i nový způsob vykořisťování. Vládnoucí třída si podle Bondyho nepřivlastňuje „zisk“ a nepřivlastňuje si jej prostřednictvím kapitalistických produkčních vztahů, ale přivlastňuje si „nadvýrobek“, „prosté bohatství“, „aniž by usilovala o zisk“, a to zcela jiným způsobem než kapitalistickým. Bondy způsob tohoto přivlastnění označuje kategorií „lup“.⁹² Nová vládnoucí třída podle něj postupuje tak, že „vše, co se ve státě vyprodukuje, automaticky shrabuje a disponuje tím jen sama“. Důležité pro tento nový systém je, že „nadhodnota bezprostředně získaná v pracovním procesu tvoří jen část bohatství, jež si [vládnoucí třída] přisvojuje. Redistribuje pak získané bohatství [...] způsobem, který vyhovuje jejím zájmům, tj. v první řadě zájmu udržení jejího panství, v druhé řadě zájmu na vlastním osobním bohatství, v třetí řadě zájmu na udržení výroby. Ve čtvrté řadě zájmu obnovení pracovní síly obyvatelstva. [...] Další zájmy celospolečenského významu (rozšiřování zdravotnictví, kulturní výchova, dbání o ekologii a neaplikovatelnou vědu) by raději neviděla...“⁹³

Vladimír Říha

S Bondyho pojetím představeným v *Neuspořádané samomluvě* polemizuje Vladimír Říha. Podle Říhy vznikl v SSSR kapitalismus, resp. „ultraimperialismus“, který se „sice liší od imperialismu, ale je jen jinou formou kapitalistického zřízení“. Vznikla zde „nová třídní společnost“, kdy „nová buržoazie vládne absolutně pomocí kapitalistické ekonomie, přisvojuje si nadhodnotu a pracujícím může být zcela lhostejno, komu odevzdají svoji nadpráci, zda individuálnímu vlastníkovvi, monopolu či ultramonopolu.“ Tato „nová buržoazie“ přitom neovládá ekonomiku jednotlivě, nýbrž jako *korporace*. Říha ji proto označuje jako „korporativní buržoazii“. Systémy existující ve východním bloku proto chápe jako „centrálně monopolistický kapitalismus, ovládaný korporativní buržoazií“. Podle Říhy existují tedy dva typy kapitalismu: „monopolistický a ultramonopolistický“, a dva typy buržoazie: „konkurenční a korporativní“. Z toho plyne, že podle Říhy v souvislosti s režimy v zemích východního bloku „nelze hovořit o postkapitalismu“. Říha ale explicitně odmítá i pojem „státní kapitalismus“. Zdůvodňuje to následovně: „Stát nemůže nic vlastnit, protože žádná abstraktní instituce nemůže nic vlastnit. Stát

⁹¹ Egon Bondy, *Neuspořádaná samomluva*, s. 60–63.

⁹² *Ibid.*, s. 76. „K loupení společenského nadvýrobku nedochází tak, že by od vesnice k vesnici a od podniku k podniku chodily bandy opřičniků a rekvírovaly. Jejich úkol zajišťuje soubor opatření, který se stal samostatnou, a dokonce ústřední ekonomickou kategorií – plán.“ *Ibid.*, s. 81.

⁹³ *Ibid.*, s. 77.

není vlastníkem, ale vykonavatelem vůle vlastníků, ale není mocí samou. Moc je jinde, mimo stát. Skutečnou moc má byrokratická partajní nomenklaturní elita a o politice se nerozhoduje ve státě, ale v jedné straně, která je ovládaná administrativní byrokracií, je na státu zcela nezávislá a stát zcela závislý na ní. Paradox je v tom, že právě v totalitním etatismu je stát pouhým otrokem vůle jiných.⁹⁴

Gáspár Miklós Tamás

Naproti tomu G. M. Tamás zastává i v současnosti tezi o státněkapitalistickém charakteru SSSR. Tamás vychází z teze, že hlavním principem kapitalismu není trh, nýbrž že „podstatou vlastnictví v třídních společnostech jako kapitalismus a režimy sovětského typu není nutně politický a právní charakter vlastníků, nýbrž oddělenost majetku od těch, kteří sice zacházejí s produkčními prostředky, ale nevlastní je, a to výměnou za plat.“⁹⁵ Ačkoli tedy „aparát“ či „nomenklatura“ „nejsou kolektivním vlastníkem produkčních prostředků“, není tato skutečnost podle Tamáse „na překážku vlastnictví, které je od nemajetných odděleno“.⁹⁶ Proto se pro Tamáse „takzvané ‚socialistické státní vlastnictví‘ pojmově neliší od ‚kapitalistického soukromého vlastnictví‘“.⁹⁷ Pojem „soukromý“ totiž Tamás definuje nikoli prostřednictvím kategorie vlastnictví, nýbrž na základě kontroly: „‚Soukromý‘ především odkazuje k privilegované, oddělené a chráněné oblasti, nad níž má kdosi kontrolu a odkud jsou vyloučeni jiní uchazeči o tuto kontrolu.“⁹⁸

Podobně tedy jako výše Bondy, Dunajevská či Cliff, zdůrazňuje Tamás nikoli skutečnost formálního *vlastnictví* produkčních prostředků v zemích východního bloku, kdy produkční prostředky formálně patří tzv. „lidu“, ale to, že bezprostřední výrobci nemají na produkční proces vliv, nemohou ho ovládat, nakládat s produkty své práce, je jim produkční proces odcizen, a jsou tak v analogickém (či spíše homologickém) vztahu vůči státu, jako jsou námezdní pracující v kapitalismu vůči kapitálu.

Závěr

V současné době patří mezi nejvýraznější zastávce teorie státního kapitalismu kromě Tamáse například Moishe Postone,⁹⁹ marxističtí ekonomové Richard. D. Wolff či

⁹⁴ Vladimír Říha, „Nesouvislé poznámky inspirované ‚Samomluvou‘ Egona Bondyho“, in Martin Machovec (ed.), *Sborník Egonu Bondymu k šedesátinám* (Praha: [strojopis], 1990), s. 118–120.

⁹⁵ G. M. Tamás, *K filosofii socialismu*, přel. Pavel Siostrzonek (Praha: Filosofia, 2016), s. 69.

⁹⁶ *Ibid.*, s. 69

⁹⁷ *Ibid.*, s. 70

⁹⁸ *Ibid.*, s. 68. Definujeme-li ovšem „soukromé“ takto, pak nám však zcela zmizí rozdíl mezi „státním“ a „soukromým“, a tím i smysl obou pojmů. Pak lze samozřejmě ztotožnit „socialistické státní vlastnictví“ a „kapitalistické soukromé vlastnictví“.

⁹⁹ Moishe Postone, *Time, Labor, and Social Domination. A reinterpretation of Marx's critical theory* (New York: Cambridge University Press, 2003), s. 393.

Stephen Resnick¹⁰⁰ a řada dalších. V současné době je nicméně pojem státní kapitalismus skloňován spíše v souvislosti se současnou Čínou. Výše zmíněný výčet teorií státního kapitalismu, jak jsme řekli, si rozhodně neklade nárok na úplnost a nebylo ani možné detailněji rozebírat specifika jednotlivých přístupů. Je třeba říci, že ze strany řady marxistů byla koncepce státního kapitalismu podrobena dle mého názoru přesvědčivé kritice. Tuto kritiku zde však již není možné reprodukovat. Jisté je, že tato debata není zdaleka ukončená a v souvislosti se současnou Čínou a charakterem tamějšího zřízení bude zřejmě čekat pojem „státní kapitalismus“ ještě dlouhá budoucnost.

¹⁰⁰ Stephen A. Resnick, Richard D. Wolff, *Class Theory and History: Capitalism and Communism in the USSR* (New York: Routledge, 2002).